

Jacek Pomiankiewicz

Jerzy Czołgoszewski

**Geneza oraz kształtowanie się więziennictwa
w I Rzeczypospolitej, Księstwie
Warszawskim i Królestwie Polskim. Od sługi
miejskiego do strażnika więziennego**

Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie,
Olsztyn 2021, ss. 676

Na początku bieżącego roku ukazała się drukiem książka autorstwa dr. Jerzego Czołgoszewskiego poświęcona więziennictwu polskiemu (i częściowo zaborczemu rosyjskiemu) na przestrzeni wybranych okresów dziejów Polski (I Rzeczypospolita, Księstwo Warszawskie i Królestwo Polskie), obejmująca chronologicznie okres od około połowy XVIII wieku, choć narrację rozpoczyna autor dużo wcześniej, aż po rok 1915, a nawet 1918. Jest to opracowanie liczące 676 stron, które stanowi isticie „monumentalny materiał”, a w ocenie recenzenta – zebrany i opracowany w wyniku prawdziwie „benedyktynskiej pracy” autora.

Dotychczas w badaniach naukowych, poza nielicznymi wyjątkami, nie podejmowano zagadnienia genezy więziennictwa w dawnej Polsce i jej rozwoju, aż do odzyskania niepodległości w 1918 r. Zagadnienia związane z wykonywaniem kar oraz więziennictwem w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim należą do tematów mało poruszanych w badaniach historycznych. Do wyjątków należą fundamentalne prace o karach i więzieniach: Moniki Senkowskiej i Elżbiety Kaczyńskiej oraz o więzieniach politycznych X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej: Stefana Króla, a także o Pawiaku: Andrzeja Ossibach-Budzyńskiego. Do tej pory brak jest opracowań całościowo opisujących historie więzień carskich w Królestwie Polskim, istnieją natomiast rozprawy, studia i artykuły naukowe im poświęcone, m.in. właśnie autorstwa J. Czołgoszewskiego. Ukazały się również przyczynkarskie artykuły związane z problematyką

więzienną, których tytuły przytoczone zostały przez autora w bardzo obszernej bibliografii.

Tym bardziej podkreślić trzeba, nie istnieją w polskiej historiografii opracowania monograficzne ani wydawnictwa źródłowe, które całościowo prześledziłyby w badanym przez autora okresie historycznym genezę funkcji sprawowanych przez kadrę więzienną, czyli osoby wyznaczone do nadzoru nad więźniami.

W obszernym wstępie autor opisuje genezę więzienia, sięgając do czasów antycznych, pokazując jego ewolucję i przemiany na tle epok, z głównym uwzględnieniem Polski i ziem polskich. Autor stara się udowodnić, iż więzienie należy do najstarszych instytucji utworzonych przez człowieka. Powołuje się na znakomitych polskich penitencjarystów XIX wieku (m.in. Aleksandra Kożuchowskiego, Aleksandra Moldenhauera, Leona Rabinowicza, Tadeusza Czackiego, Juliana Ursyna Niemcewicza, Józefa Pawlikowskiego, Fryderyka Skarbka).

Ramy chronologiczne pracy są niezwykle szerokie – rozpoczyna je geneza stosowania kary na ziemiach polskich oraz pojawienie się pierwszych więzień w końcu XII wieku, a kończy właściwie klęska militarna trzech zaborców w 1918 r. oraz poprzedzająca ją ewakuacja więzień w głąb Rosji.

Nakreślenie tła historycznego kary pozbawienia wolności oraz przedstawienie dorobku polskich i europejskich penitencjarystów mających wpływ na reformy systemów penitencjarnych było konieczne z uwagi na korzystanie przez polskie więziennictwo z doświadczeń tychże instytucji w innych państwach.

Głównym celem monografii jest ukazanie genezy oraz kształtowania się systemu penitencjarnego w trzech „tytułowych” okresach dziejów Polski. Jednocześnie ważnym aspektem, jak stwierdza autor we wstępie, jest próba przedstawienia procesu rozwoju zawodu nadzorcy więziennego „na drodze” od sługi miejskiego do strażnika więziennego, co zresztą ujęte zostało w podtytule pracy.

Monografia ma charakter interdyscyplinarny, związana jest z naukami prawnymi, pedagogiką, lecz przede wszystkim z historią, stąd też najszerszej wykorzystywany przez autora jest warsztat badawczy historyka (analiza dokumentów, metoda porównawcza, retrogressywna, statystyka).

Badanie ewolucji kary więzienia oraz personelu wykonującego te kary było dla autora próbą poszukiwania odpowiedzi na główne pytanie: Jaka była geneza oraz w jaki sposób kształtowało się więziennictwo na ziemiach polskich do czasu odzyskania niepodległości w 1918 r.? Pytanie

to wytyczyło kierunek dalszych badań autora i posłużyło do próby poszukiwania odpowiedzi na liczne, szczegółowe pytania sformułowane we wstępie rozprawy: W jaki sposób i na ile silnie rozwój kary pozbawienia wolności w dawnej Polsce przyczynił się do powstania funkcji związanych z nadzorem więźniów? Jaką rolę w procesie kształtowania się kary więzienia odegrały domy poprawy oraz domy pracy przymusowej? W jaki sposób rozwijało się więziennictwo w I Rzeczypospolitej, w Księstwie Warszawskim oraz w Królestwie Polskim? Czym charakteryzował się oraz w jaki sposób przebiegał proces kształtowania się zawodu strażnika więziennego w Królestwie Polskim? Jaki był charakter oraz zakres represji stosowanych przez rosyjskiego zaborcę? Jakie środki więziennego oddziaływania poprawczego lub wychowawczego dominowały w okresie Królestwa Kongresowego, a jakie w Kraju Przywiślańskim? Jak przebiegał proces ewakuacji więzień z Królestwa Polskiego w głąb Rosji w wyniku wybuchu pierwszej wojny światowej?

Praca, która w znacznej części udziela odpowiedzi na postawione pytania badawcze, ma układ chronologiczno-rzeczowy, a oparta została na zróżnicowanych materiałach, w zależności od badanej i opisywanej epoki.

Monografia ma wysokie walory badawcze, powstała bowiem w oparciu głównie na materiałach archiwalnych i źródłach niepublikowanych. Autor, jako historyk, w sposób profesjonalny i rzetelny dokonał wnikliwej kwerendy w kilkunastu archiwach, gdzie badał kilkadziesiąt zespołów i wiele jednostek archiwalnych. Główną podstawę ustaleń autora stanowiły zespoły akt przechowywane w trzech stołecznych archiwach (przede wszystkim Archiwum Główne Akt Dawnych) oraz jedenastu archiwach państwowych. Podstawową bazę źródłową dla I Rzeczypospolitej stanowią źródła publikowane, które w zależności od roku wydania autor dzieli na cztery kategorie: wydane w wiekach od XV do XVIII, opublikowane w czasie zaborów, pochodzące z okresu międzywojennego oraz współczesne.

Autor wykorzystywał również pamiętniki, wspomnienia, listy, a nawet beletrystykę. Istotną rolę w kwerendzie odgrywała prasa współczesna wydarzeniom i wydawnictwa periodyczne (np. kalendarze), również rosyjskojęzyczne. Ważną rolę odegrała literatura przedmiotu (monografie, studia, artykuły), także w języku rosyjskim, oraz źródła internetowe, zestawione w bogatej i uporządkowanej bibliografii.

W obszernym wstępie autor dokonuje również analizy stanu badań historycznych w obszarze więziennictwa od XIX wieku do czasów współczesnych.

Recenzowana praca jest efektem wieloletnich zainteresowań autora historią więziennictwa – od dziejów dawnych, poprzez okres I Rzeczypospolitej, Księstwa Warszawskiego, aż do schyłku Królestwa Polskiego. Wyniki cząstkowych badań autora były publikowane oraz przedstawiane w czasie międzynarodowych i ogólnopolskich konferencji naukowych, warsztatów poświęconych historii więziennictwa oraz na kongresie penitencjarnym. Oprócz badań źródłowych autor miał także, o czym wspomina we wstępie, wyjątkową możliwość, wynikającą ze służby w więziennictwie, bezpośredniego zapoznania się z historią i teraźniejszością różnych obiektów więziennych w Polsce, Europie i Stanach Zjednoczonych. Okoliczności te nadają kolorytu narracji, ujawniają głębię profesjonalizmu autora, pozwalają na stosowanie komparatystyki oraz stanowią o wartości opracowania – nie tylko naukowej, lecz także eksperckiej.

Praca składa się z siedmiu rozdziałów podzielonych na podrozdziały oraz w większości również paragrafy.

Rozdział pierwszy zawiera genezę kary pozbawienia wolności w dawnej Polsce od czasów średniowiecza oraz kształtowanie się więziennictwa w I Rzeczypospolitej, z uwzględnieniem organizacji więziennictwa i omówieniem funkcjonowania wybranych, najważniejszych obiektów więziennych. Przedstawiono tutaj działalność pierwszego w Warszawie wzorowego więzienia oraz opisano procedury związane z wykonywaniem kary śmierci na przykładzie sprawców zamachu na króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Interesujący charakter mają ustalenia autora dotyczące działalności dwóch więzień państwowych ulokowanych w twierdzach obronnych w Kamieńcu Podolskim oraz na Jasnej Górze w Częstochowie.

W rozdziale drugim autor omawia więziennictwo w okresie Księstwa Warszawskiego (1807-1815), a m.in. zagadnienia organizacyjne, etatowe, finansowe. Interesującą częścią rozdziału są plany reform systemu penitencjarnego dotyczące kadry więziennej, wynikające z obserwacji amerykańskiego systemu penitencjarnego przez Juliana Ursyna Niemcewicza oraz prace nad projektem nowej kodyfikacji więziennej. Krótki byt Księstwa Warszawskiego pozwolił jedynie na zasygnalizowanie najważniejszych problemów, z jakimi borykały się ówczesne więzienia.

Zasadnicza część pracy J. Czołgoszewskiego związana jest z działalnością więziennictwa w Królestwie Polskim, którego stuletnie istnienie

zostało podzielone na dwa umowne okresy: Królestwa Kongresowego (lata 1815 – ok. 1865/67) oraz Kraju Przywiślańskiego (po ok. 1867 r. do 1914/15).

Rozdział trzeci prezentuje system więzienny w czasach względnej autonomii Królestwa Kongresowego, w którym więziennictwo zachowało w zdecydowanej mierze polski charakter. Autor koncentruje swoją uwagę na procesie rozbudowy bazy więziennej, rozwoju struktury organizacyjnej systemu, planach powołania specjalistycznej formacji więziennej i jej organizacji (przepisy, nabór, odpowiedzialność dyscyplinarna strażników).

W rozdziale czwartym zawarte zostały informacje dotyczące organizacji i zarządzania więzieniami w tzw. Kraju Przywiślańskim po znieszeniu autonomii upadku powstania styczniowego, kiedy miał miejsce proces nadawania systemowi penitencjarnemu rosyjskiego charakteru, a więziennictwo zostało włączone w struktury administracyjne Imperium Rosyjskiego. Autor omawia powstanie Głównego Zarządu Więziennego, rolę gubernialnych władz administracyjnych oraz warszawskiej inspekcji więziennej. Dużo uwagi poświęca strukturze organizacyjnej więzień oraz personelowi więziennemu, jego statusowi (nadanie charakteru wojskowego), umundurowaniu i uzbrojeniu oraz ustanowieniu różnych przywilejów w celu podniesienia prestiżu i atrakcyjności tej formacji. Interesujące jest ujawnienie przez autora nieznanych dotychczas przypadków strzelania do więźniów, zarówno przez żołnierzy ochraniających więzienia, jak i strażników więziennych.

Piąty rozdział autor poświęca represjom karnym stosowanym przez Rosjan w Królestwie Polskim (kara więzienia i społeczność więzienna, więzienia stanu i więźniowie polityczni, kara śmierci, zesłania na Syberię). Skalę stosowanego w stosunku do więźniów politycznych terroru ukazano na przykładzie wykonywanych kar śmierci oraz procedury stosowanej w tym zakresie w Cytadeli Warszawskiej.

Rozdział szósty przybliży czytelnikowi aspekty oddziaływań poprawczo-wychowawczych oraz opieki medycznej w więzieniach Królestwa Polskiego. Na prawie 100 stronach autor omawia różne poziomy stosowanego rygoru więziennego oraz formy oddziaływania na więźniów w postaci prowadzenia nauk religijno-moralnych, oświaty oraz pracy. Zwrócono uwagę na rolę kapelanów więziennych i rozwój kaplic w więzieniach, zakładanie szkółek dla małoletnich więźniów oraz tworzenie pierwszych bibliotek. Opisane zostały dość szeroko dramatyczne warunki bytowe oraz ich wpływ na stan zdrowia więźniów.

W rozdziale siódmym, ostatnim, autor analizuje sytuację więziennictwa na ziemiach zaboru rosyjskiego przed odzyskaniem przez Polskę niepodległości w 1918 r. Omawia zagadnienia bezpieczeństwa i ochrony więźniów, ich sytuację w okresie rewolucji 1905 r., a także w czasie wybuchu Wielkiej Wojny 1914 r. Ważnym wynikiem dociekań autora w tym rozdziale jest próba ustalenia daty wprowadzenia agentury do więzień Królestwa, za pomocą której carska żandarmeria zwalczała opór więźniów. Jednym z nowatorskich rezultatów badań jest również odtworzenie procesu ewakuacji więźniów do Rosji w wyniku klęski militarnej rosyjskiego zaborcy. Autor analizuje także sytuację więziennictwa, jego ewolucję i zmiany przed odzyskaniem niepodległości przez Polskę.

Opracowanie wieńczy Zakończenie, które jest podsumowaniem ustaleń i wniosków badawczych autora.

Zakres badań autora nie objął losów więziennictwa w zaborach pruskim oraz austriackim, ponieważ więzienia położone na zagarniętych polskich terenach zostały włączone bezpośrednio do systemów karnych zaborców, a ewentualne, zachowane w więziennictwach tych państw polskie elementy wymagają badań źródłowych na podstawie austriackich oraz pruskich materiałów archiwalnych.

W pracy są również trzy załączniki, spośród których dwa zawierają procedury wykonywania wyroków kary śmierci. Pierwszy załącznik opisuje egzekucję dwóch skazanych w procesie zamachowców na króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, drugi więźniów Cytadeli Warszawskiej, natomiast trzeci załącznik jest tłumaczeniem carskiej instrukcji w sprawie użycia broni przez strażników więziennych. W książce zawarty jest także wykaz skrótów, wykaz wykorzystanych źródeł i literatury, wykaz schematów, tabel i ilustracji, a także indeks osobowy.

Opracowanie zawiera liczne tabele i schematy (jest ich 49), które często są wynikiem własnych, drobiazgowych analiz, ustaleń i obliczeń autora, np. wykazy naczelników, kapelanów więziennych, dane dotyczące liczby więźniów, zestawienia ucieczek z więzień, liczba chorych i zmarłych itp.). Książkę wzbogacają również ilustracje i fotografie, których jest 69.

Przypisy dolne, niejednokrotnie bardzo rozbudowane i opisowe, mieszczą w sobie odwoływanie się do źródeł, a także zawierają dużo informacji dodatkowych w postaci biogramów, tekstów dokumentów, często są też komentarzem i miejscem wyrażenia opinii, wyjaśnień autora. To wysoka wartość aparatu naukowego publikacji.

Podkreślić należy syntetyczny, przejrzysty i spójny układ wewnętrzny książki oraz przystępny dla czytelnika język tekstu. Szczególną wartością książki jest niezwykle bogactwo wydarzeń oraz postaci więziennych teoretyków, myślicieli oraz praktyków (kadra i populacja więźniów), wydałoby się świata niezwykle hermetycznego i znajdującego się na peryferiach życia państwowego i społecznego. A dzięki talentowi autora mamy możliwość odbycia interesującej podróży historycznej po meandrach nie tylko systemów, lecz także losów człowieka, w jakikolwiek sposób związanego z karą i więzienictwem, które niczym soczewka skupiają i egzemplifikują ważne wydarzenia epoki.

Zdaniem recenzenta powstało kompendium bardzo wartościowe i oczekiwane nie tylko w środowisku historyków czy penitencjarystów, lecz także bardzo przydatne dla studentów pogłębiających wiedzę z zakresu prawa, pedagogiki, administracji oraz bezpieczeństwa. Tym bardziej, że problematyka podjęta przez autora jest istotna pod względem poznawczym, stanowi efekt profesjonalnego i rzetelnego warsztatu badawczego historyka oraz ma charakter nowatorski.

Jak wspomina autor we wstępie, publikacja powstała dzięki inspiracji i zachętom prof. dr hab. Elżbiety Łuczak, kierownika Katedry Pedagogiki Resocjalizacyjnej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, pod której adresem kieruje serdeczne podziękowanie za wsparcie oraz pomoc w prowadzonych badaniach.

J. Czołgoszewski ma świadomość, iż jego rozprawa jest tylko zarysem głównych problemów związanych z procesem rozwoju więziennictwa, gdyż przedstawione wyniki badań należy w pierwszej kolejności zweryfikować z materiałami archiwalnymi odnoszącymi się do działalności centralnego organu więziennego oraz poszczególnych więzień przechowywanymi zarówno w Polsce, jak i w Rosji oraz w szerszym zakresie skonfrontować z doświadczeniami byłych więźniów i zesłańców w opublikowanych wspomnieniach i pamiętnikach.

Refleksja powyższa stanowi wyzwanie nie tylko dla autora fundamentalnej dziś monografii więziennictwa polskiego czasów I Rzeczypospolitej i ziem polskich pod dominacją rosyjską, lecz także może być zachętą dla innych badaczy dziejów systemu penitencjarnego do kontynuowania i pogłębiania badań w zakresie historii więziennictwa. Piszący niniejszą recenzję wyraża na tę okoliczność głęboką nadzieję, zachęcając wszystkich do sięgnięcia po niezwykle wartościowe dzieło J. Czołgoszewskiego.

Jacek Pomiankiewicz

